

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
ЦЕНТР АНТИКОЗНАВСТВА ТА МЕДІЄВІСТИКИ

ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XIV

ОДЕСА
ОНУ
2023

УДК 94(100)“-05/17”(08)

C773

Рецензенти:

- С. Б. Сорочан** – д.і.н., професор, зав. кафедри історії стародавнього світа та середніх віків ХНУ імені В. Н. Каразіна;
О. А. Довгополова – д.філос.н., професор кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

- О. М. Луговий** – к.і.н., доц., науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики, головний редактор;
В. В. Чепіженко – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, керівник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Т. О. Ізбаш-Гоцкан – к.і.н., доц., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова;
В. Г. Кушнір – д.і.н., доц., декан факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова;
І. В. Нємченко – к.і.н., доц., почесний керівник Центру антикознавства та медієвістики;
О. В. Смигитина – д.і.н., проф., зав. кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
О. Б. Шевченко – к.і.н., старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова.

Протокол № 1 від 12 вересня 2023 р.

C773 Стародавнє Причорномор'я. Випуск XIV / Голов. ред. О. М. Луговий. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2023. –
524 с.

ISBN 978-617-689-483-4

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XIV читань пам'яті П. Й. Каршиковського, міжнародної конференції, проведеної ОНУ імені І. І. Мечникова та Одеською Національною науковою бібліотекою 10–12 березня 2023 р.

ISBN 978-617-689-483-4

УДК 94(100)“-05/17”(08)
© Колектив авторів, 2023
© Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова, 2023

- ¹ Engel P. The realm of Saint Stephen. A history of Medieval Hungary, 895-1526. London-New York: I. B. Tauris, 2001. P. 345-365; Шумов С., Андреев А. История Словакии. М., Белый волк - Монолит МБ, 2000. С. 133-135; Исламов Т. М., Пушкаш А. И., Шушарин В. П. История Венгрии. Т. 1. М.: Наука, 1971. С. 221-228, 236, 246-254; Контлер Л. История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы. М.: Весь мир, 2002. С. 161-169; Molnar M. A concise history of Hungary. Cambridge: Cambridge university press, 2001. P. 80-83.
- ² Engel P. The realm of Saint Stephen. A history of Medieval Hungary, 895-1526. London-New York: I. B. Tauris, 2001. P. 365-371; Фрейзон В. И. История Хорватии. Краткий очерк с древнейших времен до образования республики. СПб., Алетейя, 2001; Шумов С., Андреев А. История Словакии. М.: Белый волк - Монолит МБ, 2000. С. 135-136, 138-139; Исламов Т. М., Пушкаш А. И., Шушарин В. П. История Венгрии. Т. 1. М.: Наука, 1971. С. 228-229, 237-244; Molnar M. A concise history of Hungary. Cambridge: Cambridge university press, 2001. P. 83-93; Контлер Л. История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы. М.: Весь мир, 2002. С. 169-185; Szabo J. Mohács: régi kérdések – új válaszok. A Magyar Királyság hadserege az 1526. évi mohácsi csatában. Budapest; Line Design, 2015. Old. 105-119.

О. Б. Федчук (Київ)

ОБРАЗ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА В БРИТАНСЬКІЙ СВІДОМОСТІ XVI-XVIII ст.

Активізація зовнішньополітичної діяльності Кримського ханства і його культурна винятковість сприяли тому, що навіть у далекої англо-шотландської унії (з 1707 р. Великої Британії) виник образ ідеологізації Кримського Юрту.

Особливістю відносин Бахчисараю та англо-шотландської унії було те, що до 1777 р. – Лондон не посилав дипломатів до ханату. До цього англійці контактували з кримцями за посередництва послів і агентів в Московській державі або Османській імперії та сприймали татар через їхню призму¹ (своєю чергою, Единбург взагалі не цікавився Кримом). Вони розглядали Кримське ханство в контексті чорноморської та середземноморської торгівлі і її впливу на економіку Британських островів. Відомо, що популярністю в Криму користувалось англійське сукно (використовували для наметів та одягу), яке в XVI ст. надсилала туди польсько-литовська унія². Існували конвергентні паралелі між кримською політикою балансу сил в Центрально-Східній Європі і аналогічною політикою Англії в

Західній Європі; впливовим прошарком «нової знаті» в Криму (саймени та капикулу) та англо-шотландській унії (баронети й лицарі). Тюрколог А. Шейхумеров порівнює умови «Гохтамишевого дару» і кон'юнктуру відносин Кримського ханства з Литвою та Польщею зі взаєминами між Капетингами й Плантагенетами³. А британська письменниця Е. Крейвен зазначала, що з Кримського півострова можна зробити штучний острів.⁴

Перша згадка про кримців в англійських джерелах датується 1558 р., коли англійський посол у Москві – Е. Дженкінсон вказував, що ханат вважає Правобережжя Волги своєю територією. Інший посол Дж. Флетчер стверджував, що Гераї претендують на панування в Казані та Астрахані. Очевидно, вони чули це від кримських послів у Москві. На те, що англійці комунікували з кримцями також вказує повідомлення Флетчера за 1589 р. (був присутній на зустрічі Мурада Герая і Кумика Герая з боярами)⁵. Своєю чергою, керівник Московської компанії Дж. Горсей зазначав, що Іван IV звинувачував бояр в намірах посадити на престол Девлета Герая⁶ (аналогічні дані наводить австрійський посол Д. Принц)⁷. Часом повідомлення англійців сповнені плутанини. Так, Горсей вказував, що Девлет Герай заарештував московського посла в 1569 р. і 7 років (насправді 2) тримав у з'ядані⁸. Свідчення Горсея про те, що Василій III захопив Казань і Гаджи-Тархан та Флетчера про законодавчу систему ханату⁹ теж не відповідають дійсності. Навряд чи справа в татарофобії авторів, адже вони ставились до кримців, як до «благородних варварів»¹⁰. Швидше за все, англійці почули ці розповіді від московитів (які демонізували кримців).

Після загострення відносин з московитами за О. Кромвеля – англійці почали критичніше ставитись до інформації росіян. Так, придворний лікар Олексія Михайловича – пуританин С. Коллінз хвалив кримців, бо вони (подібно до пуритан) не шанували ікон, і висміював за це московитів. Щоправда, подібно до попередників Коллінз чомусь вважав, що до сер. XVI ст. Гераї змушували Даниловичів годувати своїх коней вівсом¹¹. Інженер на службі Петра – капітан Дж. Перрі скомплював російські та османські повідомлення про Кримське ханство. Але, оскільки праця мала автобіографічний характер – він не міг повною мірою використати історико-порівняльний метод. Невиплата царем грошей змусила Перрі розсекретити британцям наміри Петра об'єднати християнський світ проти Османської імперії та Кримського Юрту, щоб завоювати півострів (чому завадила Велика Північна війна)¹². До речі, ця інформація підтверджується біографом Петра – Дж. Мотлі¹³.

Тюдори та Стюарди були зацікавлені у встановленні торговельної монополії не тільки в Московській державі, але й у тюрко-мусульманському світі. Задля вивчення ринкового об'єкту Лондон почав формувати власну школу тюркології. За сприяння Якова I в 1603 р. історик Р. Ноллс видав працю, присвячену історії Османської імперії. Історія Криму розглядалася ним через призму османської, але автор подавав Кримський Юрт як самостійного геополітичного гравця (вказано контраст між проосманським Іслямом II Гераєм і самостійниками Мегмедом II Гераєм та Гази II Гераєм), чия державна традиція є давнішою за османську. Ноллс засуджував кримців за чапули на християн, але захоплювався діяльністю калги Аділя Герая і називав його «Арес-ханом»¹⁴. Цікаво, що автор не був у Стамбулі або Бахчисараї і переказував повідомлення європейців XIII ст. про монголів, описуючи побут кримців XVII ст. Аж до XVIII ст. остров'яни називали кримських татар середньовічним терміном «Tartars», а їх правителів словом «cham»¹⁵.

Перші антитюркські елементи в англійській публіцистиці з'явилися завдяки англо-американському авантюристу, пуританину і капітану Дж. Сміту. В 1602 р. він перебував на службі в Жигмонта Баторі, воював проти Гази II Герая, потрапив до полону і понад рік був у рабстві в османців та казієвців. Капітан проживав на Кубані й не бував на Кримському півострові. Проте, описуючи побут казієвців автор екстраполював його на кримців приписуючи їм кочовий спосіб життя, часте вживання кумису та поклоніння кам'яним бабам. Сміт високо оцінював тактику татар, але критикував кримців за чапули більше, ніж ворожих до Англії іспанців¹⁶. Свідчення Сміта є цінними для кримознавців, оскільки він був першим англійцем, який відвідав ханат.

З поч. XVII ст. англійські дипломати в Стамбулі та агенти Левантійської компанії зацікавились Кримом в контексті східної політики. Завданням посла Т. Ро було сприяння примирення Османської імперії й Кримського ханства з Річчю Посполитою для недопущення зближення поляків з Габсбургами. Стюардам була невіддільна дезінтеграція «Рах Ottomanica» (викликала б хаос в регіоні). Ро з жалем зазначав про подробиці конфлікту між Стамбулом та Мегмедом III Гераєм і калгою Шагіном Гераєм та ворожнечу братів Гераїв з буджацьким сердаром Кан-Теміром. Однак, до Джанібєка Герая посол ставився прагматично, вважаючи, що його політика вигідна Карлу I більше ніж політика Мегмеда III Герая¹⁷. Секретар англійського посольства в Стамбулі й консул в Ізмірі П. Рікоут писав про османізацію Криму як про доконаний факт. Він свідчив, що кримці

недолюблюють Мегмеда IV Герая (історик В. Калашніков і тюрколог Я. Пилипчук помилково ототожнюють вказаного в рукописі володаря з Мегмедом III Гераєм, хоча Рікоут повідомляв, що його сучасником був садразам Мегмед Кепрюлю, який не був візиром в 1620-их рр.) і рекомендував Лондону контактувати з його сюзереном падишахом Мегмедом IV. Ро і Рікоут ретранслявали османський погляд на статус Кримського ханства і вважали кримців менш цивілізованими за османців. Однак, Рікоут зазначав, що в ханаті існує 200 тис. стаціонарних поселень як в середньостатистичній європейській державі (цифри не підтверджуються сучасниками)¹⁸.

Найманці з Британських островів воювали в лавах християнських армій проти кримців. З поч. XVI ст. шотландські колоністи осідали в польсько-литовській унії, захищаючи її від чапулів. Іван IV найняв на службу 1200 шотландців на чолі з капітаном Дж. Лінгетом (воювали під Молодями в 1572 р). Кількасот англійців та шотландців служили в Трансільванії під командуванням полковника графа Мелдріча (в битві під горою Ротенон 8 англійських і 1 шотландський капітан загинули, а 3, включно з Дж. Смітом, потрапили в полон). Шотландський найманець П. Гордон воював за шведів проти поляків та кримців (в битві під Варшавою в 1656 р. потрапив у полон), потім за поляків і татар проти московитів (під Чудновом у 1660 р.), а згодом за росіян проти османців і кримців (під Чигирином у 1677 і 1678 рр., в Кримських походах 1687 й 1689 рр. і Азовських походах 1695 і 1696 рр.). Також за росіян воювали англієць Дж. Перрі (Кубанський похід 1711 р. проти калги Бахти Герая), русифіковані шотландці Ю. Леслі (загинув у 1737 р. в битві з Менглі II Гераєм під Переволочною) та його син Є. Леслі (потрапив там у полон) й ірландець П. Лассі (спустошив Крим у 1737 р. і намагався повторити в 1738 р.)¹⁹. Гордон зазначав подробиці боїв з кримцями, але плутався в політичній термінології (нуреддіна Мурада Герая він називав «хан-нуреддін»). Він вважав, що кримців і ногайців губила недисциплінованість, що вони були схильні до віроломства та мародерства, але їх не можна вважати жорстокішими за запорожців, поляків чи московитів²⁰.

Військовою справою Кримського ханства цікавився валлійський публіцист Р. Менлі. Він черпав інформацію про кримців від французів. Менлі повідомляв про похід Мурада Герая під Відень у 1683 р., розгром поляками та баденцями ханзаде Тохтамиша Герая у Віденському лісі, боротьбу Гаджи II Герая з С. Кунинським та війну Селіма Герая з Річчю Посполитою. Бувши кавалером – автор

критикував кримців за легковажне ставлення до монарха й звинувачував їх у розбійництві²¹.

З початком Просвітництва у Великій Британії, ліквідацією монополії Московської компанії в Росії, переорієнтацією ринку Левантійської компанії на Близький Схід та нівеляцією міжнародного статусу Кримського Юрту – британські публіцисти все частіше піддавали ревізії традиційні погляди на Крим. Так, Д. Дефо захоплювався кримцями як «дітьми природи», але вважав їх менш цивілізованими за вестернізовану еліту Російської імперії²². Дж. Мотлі писав, що Бахчисарай відставав від Петербурга в розвитку, а анексія Криму Росією є питанням часу²³. Безжално до кримців ставився британський дипломат у Стамбулі В. Ітон. Його інформаторами були османські візирі та візир Шагіна Герая – Саїд-ефенді. Крім того, він відвідав Крим як посол у 1777 р. (був у Кефе і Гьозлеве). Ітон окреслив політичну систему ханату (ототожнюючи карачі-беїв з перами, а мірз, капикулу і сайменів з джентрі) й назвав його «ганьбою людства, гніздом розбійників». Він вважав, що іслам, чапули та кочування заважають кримцям цивілізуватись, вітав анексію Криму і спонукав невдоволених переселитись до Османської імперії²⁴. Антитюркські заяви були пов'язані з тим, що робота вийшла друком в 1798 р., коли Росія та Велика Британія були союзниками проти Франції. Дипломат вважав, що османці та кримці заважають британським інтересам. Втім, за декілька років комерсант Т. Торнтон видав працю де розкритикував антиосманські ідеї Ітона (не згадуючи про кримців)²⁵.

Після 1783 р. до Криму почали приїжджати британські туристи, які контактували з колишніми представниками еліти ханату. Гувернер Дж. Паркінсон в 1786 р. відвідав Крим і залишив травелог з описом Хансараю й Ашлама-сараю²⁶. В 1795-1796 рр. Крим відвідав шотландський лікар на російській службі М. Гатрі (вів травелог від імені покійної жінки). Подібно до Ітона він ототожнював мірз зі сквайрами (насправді титул мірзи прирівнюється до графського) і стверджував, що аналогом нетитулованої татарської знаті є британські джентльмени²⁷. Леді Е. Крейвен у 1796 р. відвідала Карасубазар і Бахчисарай, де гостювала в маєтностях Ширінських (Ширінів) та Сулешевих (Яшлавів). Письменниця дивувалась з того, що екскаймакам Шагіна Герая вважав Санкт-Петербург «британським містом», сміялася зі співзвучності слів «Qırım/ Крым/ Steam», але виявляла інтерес до кримців, як до «східної екзотики»²⁸. Також, Крим відвідували англійський художник на російській службі В. Гетфілд і шотландський архітектор В. Хейтсі (здійснили замальовки архітектурних пам'яток Кримського ханства)²⁹. Стараннями цих людей

у Великій Британії виникла мітологема, котра розглядала кримських татар як східний народ, що волею обставин опинився під владою Росії. Історія ханату зводилась ними до туристичних атракцій, а татари виступали сервісом на цьому фоні.

Після загострення англо-російських відносин на поч. XIX ст. британські публіцисти почали аналізувати можливість реставрації Кримського ханства. У роботі по історії Росії часів Катерини II священик, історик та економіст В. Тук реконструював коротку історію Кримського ханства і довів, що вона була не менш давньою за російську чи османську. Факт міграції найактивніших кримців до Османської імперії дозволяв йому стверджувати про згасання протестних настроїв серед татар, які залишилися в Таврійській губернії³⁰. Гувернер Е. Д. Кларк симпатизував кримцям, критикував Петербург, бо той заохочував витіснити татар з Криму і обурювався тим, що росіяни не дозволяли кримцям селитися в Ахтіарі. Він порівнював анексію ханства Росією з римським завоюванням Британії й вважав, що після загарбання Криму росіяни окупують Грецію і поводитимуть себе там гірше за турків. Однак, Кларк стверджував, що через занепад ханату і політику Росії культурний рівень кримських татар впав і Лондону доцільніше орієнтуватись на кримських греків (які краще зберегли свою спадщину). На його думку, незалежна Таврія (гувернер називав півострів античним ім'ям) мала бути федерацією народів Криму під протекторатом європейських держав³¹. У 1806 р. поет і місіонер Р. Гібер писав, що бадраки користуються акче і недолюблюють російських чиновників. Гібер також дійшов до висновку, що масова міграція пасіонарних кримців та ногайців унеможливила загальнонародне повстання проти царату³². Тому, аж до новітньої епохи Лондон розглядав кримців як геополітичний об'єкт.

Таким чином, протягом XV-XVIII ст. британці розглядали Кримське ханство в контексті парадигми відносин з московитами та османцями. В уяві острів'ян існували запозичені стереотипи про кримських татар. Британців цікавила стабільність в Північному Причорномор'ї та ханат як потенційний ринок збуту товарів. В британській свідомості кримців могли сприймати як «благородних варварів», «жителів відсталого краю», «жорстоких дикунів», «східну екзотику» або «пригноблений Росією народ». Сприйняття ханату залежало від симпатій авторів, ідеологічних цінностей епохи та характеру російсько-британських і османсько-британських відносин. Е. Дженкінсон, Дж. Флетчер, Дж. Горсей, С. Коллінз та Р. Ноллс розглядали кримців як «благородних варварів». Т. Ро, П. Рікоут, Р. Менлі, П. Гордон, Дж. Перрі, Д. Дефо та Дж. Мотлі підкреслювали

відсталість Кримського ханства. Дж. Сміт та В. Ітон ставились до кримців як до «дикунів-розбійників». Дж. Паркінсон, М. Гатрі й Е. Крейвен вважали Кримське ханство «східною екзотикою». В. Тук, Е. Д. Кларк та Р. Гібер сприймали кримців, як «пригноблений Росією народ».

-
- ¹ Пилипчук Я. В. Кримское ханство глазами западноевропейских историков, географов и путешественников // *Türkiologia*, 2020. №2 (100). с. 132.
 - ² Kołodziejczyk D. The Crimean Khanate and Poland Lithuania: international diplomacy of the European periphery (15-th – 18-th century) a study of piece treaties followed by an annotated edition of relevant documents. Leiden-Boston, 2011. p. 77, 114, 119.
 - ³ Шейхумеров А. А. Отношения между Крымом, Польшей и Литвой в XVI в. // История крымских татар в пяти томах. Т. III. Казань, 2021. с. 240.
 - ⁴ Калашников В. М. Британский взгляд на Крым (хроники, мемуары, дневники XVII - первой четверти XIX столетия). Монография. Днепропетровск, 2013. с. 83.
 - ⁵ Середонин С. М. Известия англичан о России XVI в. // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Кн. 4. Москва, 1884. с. 39; Флетчер Дж. О государстве русском // Проезжая по Московии (Россия XVI-XVII веков глазами дипломатов). Москва, 2002, с. 103, 107.
 - ⁶ Горсей Дж. Записки о России XV-начала XVII. Москва, 1990. с. 69-72.
 - ⁷ Ostrowski D. Simeon Bekbulatowich's remarkable career as Tatar khan, grand prince of Rus' and monastic elder // *Russian History*, 2012. V. 39. №3. p. 293-295.
 - ⁸ Горсей Дж. *Op. cit.* с. 59.
 - ⁹ Горсей Дж. *Op. cit.* с. 50; Флетчер Дж. О государстве русском // Проезжая по Московии (Россия XVI-XVII веков глазами дипломатов). Москва, 2002. с. 106, 108-109, 112.
 - ¹⁰ Горсей Дж. *Op. cit.* с. 56-58, 70-71; Флетчер Дж. *Op. cit.* с. 103-105.
 - ¹¹ Коллинс С. Нынешнее состояние России изложенное в письме к другу, живущему в Лондоне. Сочинение Самуэля Коллинса, который девять лет провел при дворе московском и был врачом Алексея Михайловича // Чтение в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Кн. 8. Москва, 1846. с. 27-28.
 - ¹² Перри Дж. Состояние России при нынешнем царе (Петре I). Другое и более подробное повествование о России капитана Джона Перри // Чтения императорского Общества Истории и Древностей Российских. Кн. 2. Москва, 1871. с. 87-89.
 - ¹³ Калашников В. М. *Op. cit.* с. 61-62.
 - ¹⁴ Knolles R. The Turkish history from the original of that nation, to the growth of the Ottoman Empire: with the lives and conquests of their princes and emperors. By Richard Knolles, sometime fellow of Lincoln-College in Oxford. With a

- continuation to this present year MDCLXXXVII. Whereunto is added the present state of the Ottoman Empire by Sir Paul Rycault, late consul of Smyrna. London, 1687. p. 664-665, 668, 767, 803, 908, 846, 887.
- ¹⁵ Knolles R. Op. cit. p. 664; Manley R. The history of the Turkish Empire continued, from the year 1676 to the year 1686. By Sir Roger Manley, knight.// The history of the Turkish Empire, from the year 1623 to the year 1677. Containing the reigns of three last emperors, viz. sultan Morat or Amurat IV, sultan Ibrahim and sultan Mahomet IV, his son, the thirteenth emperor, now reigning. By Sir Paul Rycalt, late consul of Smyrna. London, 1687. p. 288.
- ¹⁶ Храпунов Н. И. Британские путешественники о крымских татарах и Крымском ханстве// Крымское историческое обозрение, 2018. №2. с. 116; Калашников В. М. Op. cit. с. 15-17, 19, 21-22, 29, 33.
- ¹⁷ Roe Th. The negotiation of Sir Thomas Roe in his embassy to the Ottoman Porte from the year 1621-1628. London, 1740. p. 269-170, 241, 247-255-157, 362, 782.
- ¹⁸ Калашников В. М. Op. cit. с. 43-44, 47.
- ¹⁹ Biegańska A. Żołnierze szkoccy w dawnej Rzeczypospolitej// Studia i materiały do historii wojskowości, 1984. Т. XXVII. s. 85-86; Горсей Дж. Op. cit. с. 70; Калашников В. М. Op. cit. с. 15-16; Перри Дж. Op. cit. с. 57; Брикнер А. Г. Патрик Гордон и его дневник. Санкт-Петербург, 1878. с. 153-165; Соловьёв С. М. История России с древнейших времен (в 29 т.) Т. 20 (2-е изд.) Москва, 1878, с. 143-145; Андреев А. Н. Католик на русской службе Петр Петрович Ласси// Вестник ЮУрГУ. Серия «социально-гуманитарные науки», 2015. Т. 15. №3. с. 41.
- ²⁰ Гордон П. Дневник генерала Патрика Гордона веденный им во время его польской и шведской служб от 1655 до 1661 г. и во время его пребывания в России от 1661 до 1699 г. Т. 1-2. Ч. 1. Москва, 1892. с. 191; Брикнер А. Г. Патрик Гордон и его дневник. Санкт-Петербург, 1878. с. 158-159, 161, 162-163.
- ²¹ Manley R. Op. cit. p. 282, 297, 312, 316.
- ²² Defoe D. The history of the wars of his present Majesty Charles XII. king of Sweden: from the first landing in Denmark to his return from Turkey to Pomerania. London, 1715. p. 310, 317, 340-361, 396-398.
- ²³ Калашников В. М. Op. cit. с. 62-68.
- ²⁴ Калашников В. М. Op. cit. с. 111-112, 115, 117-125.
- ²⁵ Храпунов Н. И. Op. cit. с. 120.
- ²⁶ Parkinson J. Tour of Russia, Siberia and the Crimea. 1792-1794. London, 1971. p. 193-198.
- ²⁷ Guthrie M. Tour, performed in the years 1795+6. Through the Taurida or Crimea. London, 1802. p. 65-66
- ²⁸ Калашников В. М. Op. cit. с. 82, 85-88, 90-94.
- ²⁹ Храпунов Н. И. Op. cit. с. 124-125.
- ³⁰ Калашников В. М. Op. cit. с. 133-134.

- ³¹ Clarke E. D. Travels in various countries of Europe, Asia and Africa. Pt. I: Russia, Tatory and Turkey. London, 1813. с. 147, 173-180, 186, 207, 221-222, 302, 304-305; Teissier B. Crimean Tatar in explorative and travel writing: 1782–1802 // *Anatolian Studies*, 2017. V. 67. p. 232.
- ³² Heber R. The life of Reginald Heber. D. D. Lord-bishop of Calcutta. V. I. New-York, 1830, с. 250-263, 308-316.

Перелік скорочень

Abbreviations

- АА – Археологический альманах. Донецк.
АВУ – Археологічні відкриття в Україні
АЗ – Археологические записки Донского археологического общества.
АИМ – Археологические исследования в Молдавии. Кишинев,
Штиинца.
АМА – Античный мир и археология
АО – Археологические открытия
АПУ – Археологічні пам'ятки України
БФ – Боспорский феномен
БЧ – Боспорские чтения
ВДИ – Вестник древней истории
ДАОО – Державний архів Одеської області
ДП – Древнее Причерноморье. Одесса.
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и
древностей
ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені
В. І. Вернадського.
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М.-Л.
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва;
Ленинград: АН СССР.
НАРМ – Національний архів Республіки Молдова.
ОВ – Одесский вестник
СА – Советская археология
СП – Стародавнє Причорномор'я. Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова
ССПК – Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя
ACSS – Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.
BSPF – Bulletin de la Société préhistorique française. Paris.
FGH – Die Fragmente der Griechischen Historiker.
IOlb – Надписи Ольвии. 1968.
IOSPE, I² (*IFE I*²) – Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis
Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis, 1916. Vol.1. Ed.2.
*IFE I*² – Latishev B. 1916. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti
Euxini Graecae et Latinae. Petropolis
SB – Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten, begründet im
Auftrag der Strassburger Wissenschaftlichen Gesellschaft.
SEG – Supplementum epigraphicum Graecum
SP – Stratum plus
TE – Theatrum europaeum

БІОІСТОРИОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

<i>Дьомін О. Б.</i> Рецензії в контексті персональної наукової історії професора П. Й. Каришковського	5
<i>Левченко Г. С.</i> Публікації з археології на сторінках газети «Одесский вестник» (1820-ті – 1830-ті рр.)	11
<i>Сапожников І. В., Айсфельд О.В., Корчемна І.С.</i> Програма ОТІС 1882–1884 років з археолого-історико-етнографічного опису міст і сіл Причорномор'я та Приазов'я.....	18
<i>Музичко О. Є.</i> Діяльність Ф. І. Успенського в Одесі: питання про школу істориків видатного вченого	29
<i>Лиман С. І.</i> Середньовічна історія слов'янських народів у творчості Степана Михайловича Кульбакіна: харківський період його науково-педагогічної діяльності (1904–1919)	44
<i>Гордієнко Д. С.</i> «Слово о полку Ігоревім» Володимира Перетца в історії української археології	51
<i>Попова Т. М.</i> «Ідея ритму» в науковій спадщині П.М. Біцилли (до дня пам'яті).....	65
<i>Налівайко А. О.</i> Джерелознавство середніх віків в дослідженнях Л. Беркута	75
<i>Левченко В. В.</i> Доля археолога: штрихи до біографії В. О. Пора-Леонович (до 80-х роковин від дня смерті)	82
<i>Майборода П.А.</i> З історії кафедри стародавнього світу та середніх віків Одеського університету. Частина І. Кафедра історії стародавнього світу в 1934–1941 рр.....	90
<i>Венгер А.Г.</i> Внесок Миколи Ковальського (1929–2006) у вивчення наративних джерел доби пізнього середньовіччя	102
<i>Степанян К. І.</i> До питання морфології та типології історичних соціокультурних спільностей	108

ПЕРВІСНА ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

<i>Піструїл І. В.</i> Скребки типу «Carene» верхньопалеолітичного поселення Анетівка II.....	122
<i>Главенчук А. В.</i> Зображення вагітних жінок в мобільній пластиці на верхньопалеолітичному поселенні Анетівка 2	130
<i>Кіосак Д. В.</i> Восьме тисячоліття до н. е. на Півдні України	137
<i>Тощев Г. М.</i> Неолітичні могильники Мамай-Гори	144
<i>Пересунчак О. С.</i> Антропоморфна статуетка з трипільського поселення Тополі	149
<i>Бурдо Н. Б.</i> Усатівська культура. 100 років польових досліджень ..	158

<i>Іванова С. В.</i> Соціальний та хронологічний аспекти в археології (Буджацька ямна культура).....	166
<i>Агульников С.</i> Перехідний період від епохи пізньої бронзи до раннього залізного віку в Пруто-Дністровському межиріччі.....	171
<i>Яцук О. Ю.</i> Типологічне та технологічне розмаїття скляних намистин з високим вмістом міді в Центральній Італії ранньої залізної доби.....	175

ЕЛЛІНСЬКА ОЙКУМЕНА ТА АНТИЧНИЙ СВІТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

<i>Туренко В. Е.</i> Образ друга і ворога в архаїчній ліриці	184
<i>Вар'ян О. О.</i> Nothoi та образ ідеального громадянина у Стародавніх Афінах	190
<i>Одрін О. В.</i> «Північні греки»: штучний термін чи історико-культурна реальність?	199
<i>Орлик О. Ю., Демчук С. А.</i> Культ Деметри у грецьких полісах Північного Причорномор'я	207
<i>Самойлова Т. Л.</i> Основні етапи економічного розвитку Офіусси-Тіри	214
<i>Снитко І. О., Гаркуша Н. М.</i> Теменос Борисфена в сакральній історії Ольвійського полісу в архаїчну та ранньокласичну епохи	222
<i>Ніколаєв М. І.</i> Хронологічне підґрунтя історії Ольвії IV–I ст. до Р. Х.	226
<i>Папанова В. А.</i> Бронзові вироби з приміських садиб Ольвії	234
<i>Зелінський А. Л.</i> Датування візиту птолемейської військово-морської ескадри до Боспорського царства	240
<i>Савельєв О. К., Красножон А. В., Савельєва К. С.</i> Дослідження в південно-західній частині Тіри-Білгорода в 2020–2021 рр. (попередні результати).....	247

PAX ROMANA

<i>Баукова А. Ю.</i> Історична гідрогеографія північної частини римської провінції Азія в світлі писемних та нумізматичних джерел	257
<i>Кумінова К. А.</i> Образ Індії у «Флоридах» Апулея: історіографія проблеми.....	266
<i>Береговий В. Б.</i> Кипріан Карфагенський та питання жінки у ранній церкві Римської імперії	275
<i>Драгомирецька О. Г., Федорук А. В.</i> Римська спата з могильника біля с. Оселівка: про пізньоантичне озброєння з території Середнього Подністров'я	279

<i>Шевченко О. Б.</i> Дослідження дитячих поховань на прикладі кочових сарматів	284
---	-----

НУМІЗМАТИКА ТА СФРАГІСТИКА

<i>Ізбаиш-Гоцкан Т. О., Колесніченко Є. О.</i> Корпус монет царя Скіла з архіву П. Й. Каришковського	289
<i>Бондаренко А. О., Снитко І. О.</i> Нумізматичні знахідки античного часу з району солоного озера Оджиголь на Херсонщині в контексті початку економічного освоєння ольвіополітами західної частини Гілеї	292
<i>Bodzek J., Zajac B.</i> Olbian Coins Struck in the 1st century AD Found in Central Europe	298
<i>Янов Д. М., Корнусова І. В.</i> Фантазійні підробки античних монет в колекції Одеського археологічного музею	307
<i>Пивоваров С. В., Калініченко В. А.</i> Нумізматичні та сфрагістичні матеріали з городища другої половини XIV ст. в Зеленій Липі	314

ЦЕНТРАЛЬНА ТА СХІДНА ЄВРОПА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

<i>Луговий О. М.</i> Турріс Прокопія Кесарійського та Тіра в VI ст.	323
<i>Лагодич В. Ю.</i> Війна з аварами імператора Маврикія: до питань хронологічних та географічних меж протистояння	332
<i>Kolomiets O. O.</i> To the Question of the Peculiarities of the Use of Building Materials in the Temple Architecture of the Middle and Late Byzantium	341
<i>Димидюк Д. А.</i> Використання дротиків у Вірменії епохи Багатидів (кінець IX – середина XI ст.)	343
<i>Головко О. Б.</i> Свідectво католицького місіонера Бруно Кверфуртського про його подорож до Східної Європи (1008 р.).....	352
<i>Сидоров Г. В.</i> Болгарсько-татарський похід на Константинополь в 1264-1265 рр. та дискусія щодо ролі Ногая в ньому	363
<i>Ліхтей І. М.</i> До питання про коронацію 1261 року чеського правителя Пршемисла Отакара II	370
<u>Добролюбський А. О.</u> «Присмак глінисті»	380
<i>Гулевич В. П.</i> Про виникнення та призначення замку Караул	390
<i>Пилипчук Я. В.</i> Падіння Угорського королівства. Угорщина при Ягеллонах (1490–1526)	398
<i>Федчук О. Б.</i> Образ Кримського ханства в британській свідомості XVI–XVIII ст.	408

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

<i>Казакевич Г. М.</i> Зі Скіфії до Скоттії: довге відлуння середньовічної легенди про скіфське походження ірландців	417
<i>Воротняк І. Д., Данилів М. В.</i> Мотиваційні витоки походів вікінгів: дискурс скандинавських джерел	424
<i>Стасюк О. В.</i> Августин проти Робін Гуда: походження милостині та наміри благочинця у творах середньовічних каноністів (XII–XIII ст.)	435
<i>Чепіженко В. В.</i> Леді де Моун: поважна вдова та вмілий підприємець	443

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ РАНЬОГО МОДЕРНУ

<i>Ціватий В. Г.</i> Інституціональна історія дипломатії та комунікативних практик Європи в добу Середньовіччя і Ранньомодерного часу: моделі комунікації, комунікативні технології, особливості міжкультурної комунікації.	455
<i>Побуцька С. С., Пількевич А. Л.</i> Поява та розвиток нової ідеологічної моделі держави і канонічного права крізь призму ранньої англійської Реформації (1529–1553 рр.)	463
<i>Демчук С. А.</i> Поняття сучасного у нідерландській культурі першої половини XVI століття	470
<i>Івченко О. С.</i> Політичні витоки ідеології конституційного роялізму.	479
<i>Нємченко І. В.</i> Апологія повстання в політичній творчості Олджернона Сіднея	485
<i>Гребцова І. С.</i> Національні мотиви у творчості фламандських майстрів живопису Пітера Брейгеля старшого і Якоба Йорданса	489
<i>Тоцький П. М.</i> Варенн 1791 р.: конституційна криза чи уроки моралі?	500

In memoriam

<i>Нємченко І. В., Луговий О. М., Чепіженко В. В.</i> Андрій Олегович Добролюбський (18 квітня 1949 р. – 28 вересня 2023 р.).....	513
<i>Красножон А. В.</i> На смерть професора Андрія Добролюбського.....	516
Перелік скорочень	518